

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Філософський факультет

Кафедра релігієзнавства

ХРЕСТ ЯК САКРАЛЬНИЙ РЕЛІГІЙНИЙ СИМВОЛ

Кваліфікаційна робота зі спеціальності

031 «Релігієзнавство»

на здобуття академічного звання бакалавра релігієзнавства

Студент-виконавець:
Багаутдінова Лідія Рустемівна

4 курс

Науковий керівник:
Кондратьєва Ірина Владиславівна,
доктор філософських наук, професор

(підпис)

Допущено до захисту:
Зав. кафедри _____

Київ-2021

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ І. ПОНЯТТЯ СИМВОЛУ ТА СИМВОЛІЧНИХ ФОРМ	6
РОЗДІЛ ІІ. ЕВОЛЮЦІЯ СИМВОЛУ ХРЕСТА В ДОХРИСТІЯНСЬКОМУ СВІТІ.....	16
РОЗДІЛ ІІІ. ТРАНСФОРМАЦІЯ СИМОЛУ ХРЕСТА В ХРИСТІЯНСТВІ.....	31
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	50

ВСТУП

В релігійній історії людства актуальним залишається питання дослідження хреста як символу і феномену культури, якому притаманна різноманітність форм, функцій і значень. Символ хреста постає смисловою підставою культури, що явлена в різних формах в різні часи і яка видозмінюється і набуває різних значень.

Хрест відноситься до тієї групи символів, яка пов'язана з візуальними образами. Існування візуальної та вербальної систем комунікації передбачає їх взаємодію, символ в культурі набуває певного пояснення через слово, міфологему. Візуальні символи, завдяки безпосередньому впливу на свідомість, володіють своєрідною «магією». Не випадково саме візуальні символи у найдавніших культурах представлялися еманациями вищих сфер буття.

Актуальність кваліфікаційної роботи обумовлена зростанням інтересу до символіки та символу як предмету філософського, історико-культурного, семантичного, психоаналітичного аналізу. У цьому контексті дослідження хреста як одного з найважливіших символів, явленого в різних культурах, представляє особливий інтерес і дає матеріал для більш широких теоретичних і емпіричних узагальнень щодо ролі і функціонування символів у культурі.

В даний час інтерес до символіки має багато причин, серед яких можна назвати і популярність геральдичних та інших знаків, а також поширення реклами, в якій активно використовуються традиційні символи.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є розгляд дохристиянського і християнського образу хреста, його особливостей, еволюція його символіки, а **предметом** — хрест, як один з основних сакральних символів в історії релігії, феномен, який виступав в різних формах і функціях.

Мета роботи – розглянути появу та розвиток символу, виявити закономірності в зображенні та значеннях хреста, залежно від ареалу

поширення в дохристиянські часи, а також розглянути історію та зміни смислового наповнення хреста, які відбулися в християнському світі.

Завдання кваліфікаційної роботи:

розглянути поняття «символ», його визначення та класифікацію;

дослідити генезис і датування хреста;

дослідити сакральну та практичну роль хреста в дохристиянських віруваннях;

дослідити датування зображень хреста в ранньому християнстві та трансформацію міфологем хреста;

розглянути історичні довідки та легендарні свідчення визнання хреста від його появи до іконоборчого періоду;

проаналізувати теорії форм хреста, виявити особливості та зміни в зображенні розп'яття.

Актуальність теми обумовлена інтересом до витоків християнських символів і тому релігієзнавчий підхід до розгляду цієї теми виводить її вивчення з теоретичної сфери в практичну площину, що може допомогти в розумінні та глибшому пізнанні символічності способу мислення людини та широкого класу культурних явищ, таких як мова, міф, релігія, мистецтво і наука, за допомогою яких людина опановує та впорядковує навколишній світ.

Проблематикою історії хреста займалися філософи, релігієзнавці, історики, культурологи та етнографи. Найбільшу увагу дослідників привертав хрест як християнський символ, тому праць, присвячених формам, різновидам та семантиці цього знаку саме в християнстві більше, ніж в дохристиянських релігіях та культурах. Проте, слід зазначити, що з усіх форм дохристиянського хреста постійним зацікавленням та найбільшою популярністю серед дослідників, користується свастика, в зв'язку з її суперечливою історією.

Проблемою символів займався ізраїльський дослідник Аріель Голан. В своїй науковій праці «Міф і символ» автор співставляє, розглядає

та розшифровує різноманітні графеми. Він критично розглядає загальноприйняті погляди і аналізує великий масив дослідницької літератури при висловленні своєї думки. А. Голан висуває власну теорію згідно з якою символ хреста походить від спрощення зображення птаха у польоті.

Філософське осмислення символу подає французький мислитель Рене Генон. В книзі «Символіка хреста» представлені його дослідження хреста в

різноманітних міфологічних та релігійних системах. Зокрема, ідеограма хреста розглядається Геноном як: універсальна людина, напрямки світу, зняття опозицій, світове дерево тощо.

Також, в роботі буде розглянуто думки та праці Ханса Бельтинга, – німецького історика культури та мистецтва. В його праці «Образ і культ» з різних точок зору розглядається значення релігійного образу, історичний розвиток його смислу і ролі в соціальному контексті, філософський матеріал поєднується з історичною довідкою. Автор приділяє увагу археологічним знахідкам, а також розглядає суперництво ікони і хреста, образу та знаку в іконоборчий період.

Розглянуто твори Олександра Петровича Голубцова, думки та дослідження якого систематизовані в книзі лекцій «Із читань з церковної археології та літургіки», де в розділі про церковний живопис він звертає увагу на зображення та значення хреста, монограми імені Христа, а також досліджує символіку розп'яття.

Також до кола нашої уваги потрапили роботи з проблематики хреста як сакрального символу: Томас Уілсон «Історія свастики з найдавніших часів до наших днів», стаття Володимира Миколайовича Топорова у науковій енциклопедії «Міфи народів світу», доробок Василя Васильовича Болотова «Лекції з історії давньої церкви», монографія Інни Михайлівни Смирнової «Таємна історія хреста», посібник К.П.В. [Кузнецов П.В. – Л.Б.] «Історія розвитку форми хреста», доробок Миколи Дмитровича Тальберга «Історія християнської церкви» та ін.

Методи дослідження. При написанні кваліфікаційної роботи був застосований комплексний підхід, що поєднує історико-логічний, структурно-функціональний та порівняльний методи дослідження.

РОЗДІЛ I. ПОНЯТТЯ СИМВОЛУ І СИМВОЛІЧНИХ ФОРМ

Символ займає важливе місце в історії людства і є мовою культури. Людина, за своєю суттю наділена здатністю конструювати символи і в такий спосіб пізнає навколишній світ. Так, через одиничне ми пізнаємо множинне. Сенси, що вкладені в символ можуть бути різноманітними та поліваріантними і еволюціонувати в процесі становлення людства. А природа символу складна і відображає зв'язок з буттям людини та її свідомістю.

Філософський енциклопедичний словник дає наступне визначення: «Символ – форма виразу і передачі духовного змісту культури через певні матеріальні предмети чи спеціально створювані образи та дії, що виступають як знаки цього змісту. В семіотиці Символ іноді розглядають як різновид багатозначного знаку. Символ втілює також алегорію свого змісту. На ранньому ступені розвитку людського мислення Символ виникав стихійно як вияв прагнення людини до пізнання дійсності.» [35, 578]

Також зазначається близькість до поняття «знак», але на відміну від нього, символ «наділений невичерпною багатозначністю образу, що дозволяє через кожне часткове явище дати цілісне уявлення світу.» [35, 578]. Також, можна додати, що на відміну від знаку, який тяжіє до розсудковості та емпіричного пізнання, а також до конкретності і однозначності, символ – ейдетичний, полісмиловий. В цьому сенсі – ототожнення чи підміна поняття символу на знак – може призвести до його догматизації.

Відомий філософ та історик культури Сергій Аверинцев дає наступний опис символу: «Від міфу Символ успадкував його соціальні та комунікативні функції, на які вказує й етимологія терміна: називалися у давніх греків уламки однієї пластини, що пасували один до одного за лінією зламу, складаючи які, впізнавали один одного люди, об'єднані зв'язками спадкової дружби. За Символом упізнають і розуміють один одного «свої» [1, 179]. Символ зароджувався разом зі свідомістю людства: найперший

міфологічний тип світогляду ще не відокремлював і не розчленовував сенси та символи, вони існували в свідомості синкретично. Тому роздум про символ не існувало.

Початки осмислення і дослідження цієї проблеми можемо знайти в Античності. Символізм цього періоду містив у собі поєднання раціонального та чуттєвого: те що існує в раціональному, відображується в чуттєвому. Символ, в свою чергу, стоїть на межі між ними і вказує на непізнаване і невидиме.

Трактування символу можна віднайти у Платона та його вченні про ідеї, речі та їх взаємозв'язок. Ейдос – основна сутність речей, внутрішній, ідеальний зразок буття явищ. Символ – спосіб через який ідеї знаходять своє втілення в речах. Тобто, символ представлений як ідея, яка через поняття «ейдосу» вкладає символічні змісти у світ.

Аристотель, на відміну від свого вчителя Платона, трактує поняття символу матеріалістично, і з боку речі – коли матерія і ейдос – тотожні.

Серед неоплатоніків, зокрема у Прокла є думка про те що «символічне споглядання» виказує "природу речей". А також демонструється певне протиставлення та різний статус символу і того що він позначає: «символи не є наслідуванням того, символами чого вони є. Адже протилежне ніколи не буває зображенням протилежного; потворне – прекрасного і протиприродне – природного» [19, 616].

В Середньовіччі увесь світ, життєві події та природні явища осмислювались з двох сторін: як такі що відбуваються тут і зараз – в світі земному, і як символи, що позначають Божу присутність. Також, символ в Середньовіччі виступав як своєрідний шифр для втаємничення істини.

Псевдо-Діонісій Ареопагіт говорив про те, що символом незримої божої сутності є видимий світ. В ієрархії світу нижчі сходинки конструюють образ вищих, створюючи можливість для людини та її розуму сходження цією ієрархією смислів. Через світ людина може пізнати бога. Метою

виникнення символів є приховування та виявлення істини. Символ відіграє роль своєрідного захисту істини від негідного її пізнання.

Для Августина Аврелія через символ людина отримує прагнення і здатність пізнати Бога, зосередитися на світі трансцендентного. Символ може показати невидиме всередині нас, те що неможливо пізнати. Це знання є абсолютним, Бог вкладає його в людську душу, а людина в свою чергу відкриває і пізнає. Таке знання – образ, стає символом божественної істини.

Іоан Дамаскін говорить про те що «Усілякий образ є одкровення і демонстрація прихованого». Першим, хто створив образ, був сам Бог – коли породив Слово і людину за своїм образом і подобою – відображення своєї вічності.

Іоан Дамаскін виокремлює шість наступних видів образів:

1) Природній образ. Так людина існує, по-перше по своїй природі, а потім через наслідування. Так, образом невидимого Бога є Син, що показує Отця в собі.

2) Думки в Богові, його предвічність. Задум Бога про предмети – це передвизначенність буття речі.

3) Образ створений богом через наслідування – людина, яка є подобою Бога. Таким чином, Отець, Син і Дух Святий – це розум, слово, дух в людині.

4) Символічні і алегоричні образи. Зображення безтілесного, невидимого через тілесне через слабкість людського розуміння Бога. Приписування форми і образу тому, хто їх не має.

5) Образи, які передвизначають майбутнє.

6) Історичний образ, що слугує для згадування про минуле задля уникнення зла та колишніх помилок. Він може існувати через слово або через чуттєве споглядання [Див: 10, 400].

Можна зробити висновок, що в середньовічній християнській філософії – через символ людина має здатність пізнавати надчуттєве.

В часи Ренесансу, у зв'язку зі зміщенням центру уваги з Бога на людину – відбувається переосмислення символу в гуманістичну сторону. У цей час категорія символу характеризується як соціальна. Символ розвивається як алегорія та має два напрями – світський і духовний.

В епоху Просвітництва, на відміну від Ренесансного розуміння символу як алегорії, поняття розглядається як полісміслова категорія.

Зокрема, проблемою символу займався І. Кант, і поміщав його між трансцендентним та світом явищ. Світ явищ в якому живе людина – є символом світу «речей в собі».

Таким, чином символ намагається зобразити незображуване і є специфічним засобом, через який людина здатна інтуїтивно пізнавати дійсність. А також символ поєднує моральний і пізнавальний досвід.

В праці «Антропологія з прагматичної точки зору», Кант говорить про існування двох видів пізнання: «Свідомість поділяється на дискурсивну (яка є логічною, має передувати, адже вона надає правила) і на інтуїтивну свідомість» [13, 11].

Кант розрізняє та розводить поняття символу і знаку: «Знаки ще не символи, адже вони можуть бути і чисто опосередкованими (непрямими) прикладами, які самі по собі нічого не означають і тільки додаванням призводять до споглядання, а через споглядання до понять; тому символічне пізнання слід протиставляти не інтуїтивному, а дискурсивному пізнанню, в якому знак супроводжує поняття тільки як охоронець, щоб при нагоді відтворювати його. Таким чином, символічне пізнання протилежно не інтуїтивному (через чуттєве споглядання), а інтелектуальному (через поняття)» [13, 40]. Як бачимо, Кант відносить символи до інтуїтивного пізнання, тоді як знаки – до дискурсивного. Це означає, що відображуване в символах подається опосередковано, не через пряме зображення, як у знаках.

Також питання символу досліджував Г. Гегель. У нього – символ певною мірою має розсудкову, знакову сторону. Зазначається, що символ не може бути повністю співмірним із своїм значенням.

В символі перед нами постає фігура, лик, образ, які вже самі по собі викликають в нас уявлення про щось безпосередньо існуюче.

Певний предмет може мати велику кількість визначень, символом яких він міг би бути. Тобто, символ, за Гегелем, за своєю суттю є двозначним, отже є одним, а образ може використовуватися у якості символу декількох значень. Ще однією двозначністю символу є те, чи варто приймати образ за символ, тобто чи виражає предмет сам себе, чи він крім цього ще позначає і представляє щось інше, абстрактне. Образ, що має певний смисл, називається символом лише в тому випадку коли цей смисл виражений слабко і не є ясным сам по собі. [Див.: 5, 16]

Г.В.Ф. Гегель створив періодизацію історії мистецтва, виокремивши три наступні етапи: символічний, класичний, романтичний. Кожен з цих етапів мистецтва представлений у певній культурі: цілком символічною, на думку Гегеля, є культура Стародавнього Єгипту, класична форма існувала в Античності, а романтична – була представлена у християнському світі.

«Кінцевою метою, до якої прагне символічна форма мистецтва і з досягненням якої вона розкладається і перестає бути символічною, є класичне мистецтво, яке в якості своєї передумови може мати різноманітні перехідні ступені символічного мистецтва.» [5, 27]

В символічному мистецтві митець не виражає повністю свій задум, а лише натякає на нього. Цей етап Гегель називає дитинством людства, в якому мистецтво виражає лише опосередковану згадку про сенс образів. [Див.: 5, 19]

Як висновок, символ для Гегеля є лише перехідним етапом, що характеризується розмитістю, невизначеністю, однак який виступає важливим для становлення ясного мислення і самопізнання духу.

Символ – одне з найважливіших понять в естетиці Ф. Шеллінга. В його вченні символ зближається з міфом та художнім мисленням і трактується як чуттєве вираження ідеї. У символі реальне та ідеальне є тотожним, образ та ідея – пов'язані. Мистецтво, природа, міфологія – є символічними.

В праці «Філософія мистецтва» Ф. Шеллінг надає розрізнення понять символу, схематизму та алегорії.

Символ – є синтезом, де ні загальне не позначає конкретного, ні конкретне не позначає загального, бо вони перебувають в абсолютній єдності.

Схематизм – спосіб зображення, в якому загальне позначає конкретне, або в якому конкретне споглядається через загальне.

Алегорія – спосіб зображення, в якому конкретне позначає загальне або ж загальне споглядається через особливе.

Як бачимо, основною рисою символу є абсолютна нероздільність конкретного та загального. Тоді як для алегорії та схематизму ці поняття є взаємодоповнюючими, однак не представлені в єдності. [Див.: 40, 106]

Проте, зазначається що символічне можливо алегоризувати, через те, що символічне значення вже включає в себе алегоричне. [Див.: 40, 108]

Ф. Шеллінг говорить про те, що мислення є схематизованим, дія – алегоричною, а мистецтво – символічним. Шлях від схематичного, до алегорії, а від неї до символічного прослідковується на різних ступенях в природі, науці, мистецтві. [Див.: 40, 281]

У своєму вченні про символи, Ф. Шеллінг, також, зазначає про два ступені символів: «Нижчим рівнем символічного виявляється

ступінь, що задовольняється таким символом, яким природний предмет володіє сам по собі, як такий, де відбувається просте наслідування. Більш високий рівень символічного той, де символічний елемент природи стає умовою більш значного символізму». [40, 272]

Проблематикою символу займалися і представники німецького структуралізму. Для Ернст Касірера символ – особлива форма дійсності, що продукується свідомістю людини і є не просто відображенням певного предмета, а справжньою реальністю. Таким чином, впорядковуючи хаос, людина одночасно пізнає та конструює світ навколо себе.

Людина одночасно перебуває як в фізичному, так і символічному універсумі «Мова, міф, мистецтво, релігія – ... ті різні нитки, з яких сплітається символічна мережа, заплутана тканина людського досвіду». [14, 471]

Без символу було б неможливо сформувати уявлення про світ. Творення символів, за Касіером, – є онтологічною характеристикою людини.

«Найголовніша характеристика людини, її відмінна ознака - це не метафізична або фізична природа, а його діяльність». [14, 521]

Засновник семіотики Чарльз Сандерс Пірс створив теорію знаків, в якій подав їх класифікацію на знаки-індекси, знаки-символи та іконічні знаки. В основі цього поділу Пірс покладає форму і змістовне наповнення. Якщо для знаків-індексів форма і зміст є дотичними, для іконічних знаків характерна тотожність та ідентичність, то для знаків-символів відношення форми та змісту є розмитими і позбавленими однозначності, зв'язку як такого між ними немає, через те, що зв'язок між ними корелюється залежно від домовленості між людьми.

Проти ототожнення знаку і символу виступав швейцарський лінгвіст Фердинанд де Сосюр, який зазначав про іконічний характер символу : «символ характеризується тим, що він завжди не до кінця довільний; він не цілком порожній, в ньому є рудимент природного зв'язку між тим що означає і означуваним. Символ справедливості, ваги, не можна замінити будь-чим, наприклад колісницею» [29, 101].

Символ, за Соссюром – може позначати інші знаки або незнакові речі та сутності.

Теорією символу та символічного в сфері несвідомого займалися представники психоаналізу. Зигмунд Фрейд виходив з поняття «індивідуального несвідомого», а Карл Густав Юнг – «колективного несвідомого».

Символ за Фрейдом – продукт несвідомого, що виникає через сублімацію і породжує та існує в міфах, мові, снах, фантазіях людини. Страх, дискомфорт та невротизм створюють символічні образи, що допомагають індивіду пристосуватися та полегшити власний стан.

«Бо яку мету переслідує творчість, як не позбавити, символічно, людину від томливих внутрішніх перенапруг, перенести гнітючу його силу в іншу, безпечну для його духу область» [38, 45]. Як бачимо, у Фрейда культура постає як сувора регламентація та заборона накладена свідомістю на несвідоме, що породжує символи.

К. Г. Юнг – учень З. Фрейда відмовляється від подібного розуміння культури і висуває на перше місце потребу людини до творення символів. Виходячи з власного вчення про архетипи, Юнг трактує символ як глибинний архетипічний, первинний образ свідомості людини. Несвідоме проявляється саме через символи.

В своїй праці «Архетип і символ» він подає розрізнення природніх символів та культурних. Природні символи утворені в підсвідомому і є варіаціями основних архетипів. Такі символи можливо прослідкувати ще з давніх джерел. Культурні символи Юнг визначає як такі, що використовуються для вираження «вічних істин», пройшли через безліч перетворень, через процес більш-менш свідомого розвитку, і таким чином стали колективними образами, прийнятими суспільствами. [Див.: 42]

Тож, символ, за Юнгом, виконує роль медіатора між колективним несвідомим, культурною спадщиною людства в цілому та індивідуальним досвідом окремої людини.

Символи є матрицями вродженими в людині, вони живуть разом з усіма поколіннями людей і складають основу їх психіки. Щоб прожити

повноцінне життя людина має знаходитися в гармонії з символами – коли мислення узгоджене з образами несвідомого. [Див.: 39]

К. Г. Юнг розводив поняття знаку та символу : «Поняття символу строго відрізняється в моєму розумінні від поняття простого знака, символічне і семиотическое значення - дві речі абсолютно різні» [43, 447]. Трактуювання і розуміння символічного виразу має алегоричну природу, він складний, адже утворений з даних всіх психічних функцій, тому природу символу не можна назвати ні раціональною, ні ірраціональною.

О. Лосев визначив символ як «субстанційну тотожність ідеї та речі, сутності і явища».[20, 633]

Однак він зазначає, що символ речі з однієї сторони – не пов'язаний з самою річчю, в символі навіть нічого про неї не говориться, або говориться частково, а з іншої сторони символ є тотожним тому, що він символізує. [Див.: 21, 77]

Так, О. Лосев наголошує на діалектичності символу і підкреслює якщо предмет відсутній, то відсутній і його символ, або це є символ чогось невідомого, однак символ є принципом породження дійсності, безкінечного ряду одиничних проявів. [Див.: 21, 104]

Відповідно, символ, одночасно, не може існувати без предмета, але і предмет, як дійсність, без символічної діяльності свідомості є неможливим. Тож, існує єдине реалістично-символічне нероздільне буття.

О. Лосев, також розробив вчення про типи символів серед яких виокремив: наукові символи, філософські, художні, міфологічні, релігійні, антропологічно-виразні, ідеологічні, зовнішньо-технічні символи, а також природу, суспільство і світ як царство символів.

Останній тип є важливим для розуміння символічних взаємозв'язків усіх речей.

О. Лосев пише: «кожна річ існує тільки тому, що вона вказує на інші речі, і без цього взаємозв'язку ще не існує взагалі ніяка окрема річ. Чим більше речей відображає на собі дана річ, тим вона осмислено глибше, спроможніше

і самостійніше. Тому навіть найпримітивніша і елементарна річ, не кажучи вже про її наукове подання, можлива тільки при наявності символічних функцій нашої свідомості, без яких вся емпірична дійсність розсипається на безліч дискретних і тому в смисловому відношенні не пов'язаних між собою речей» [21, 97-103].

Таким чином, символічна діяльність людської свідомості здатна створювати зв'язки між речами, компонувати та утримувати в цілісності всю досліджувану людиною дійсність.

Висновки до I розділу:

Отже, в даному розділі було розглянуто поняття символу, подано його тлумачення, трансформацію розуміння впродовж історії, у вченнях філософів різних періодів та напрямків. Наведені класифікації символу, досліджено різноманітні визначення, особливості зв'язку символу з предметом, різницю між символом та поняттями, які можуть помилково вважатися його синонімами, а також розглянуто його роль у конструюванні людиною дійсності.

Символ досліджували з точки зору філософії, теології, лінгвістики, психоаналізу, що зумовило всебічний розгляд даного поняття. З проаналізованого нами, можна зробити висновок, що більшість дослідників вказували на багатозначність символу, як його характеристику, і відводили ключову, основоположну роль творення символів для свідомості та діяльності людини.

РОЗДІЛ II. ЕВОЛЮЦІЯ СИМВОЛУ ХРЕСТА В ДОХРИСТІЯНСЬКОМУ СВІТІ

В даному розділі буде розглянуто появу символу хреста в первісній культурі, його сакральну і практичну роль в цивілізаціях у дохристиянські часи. А також буде проаналізовано закономірності у трактуванні цього символу у різних народів і найбільш розповсюджені значення хреста як сонця, птаха, а також як такого, що виконував функції орієнтації в просторі за сторонами світу по горизонталі, та по вертикалі, що уособлює собою образ світового дерева.

Ще з доісторичних часів хрест використовувався майже в усіх культурах світу. Він має одночасно багато значень та може виконувати різноманітні функції, як і будь-який інший символ.

Базуючись на археологічних знахідках вчені намагаються встановити приблизний час появи хреста в культурі і побуті людини.

Володимир Топоров відносить виникнення образу хреста до неоліту : «хрест починає з'являтися в різних віддалених одна від одної традиціях, і поступово стає більш геометричним». Топоров робить припущення, що «фігури хреста, або окремі його фрагменти виникали ще у верхньому палеоліті. А в післянеолітичну епоху хрест стає майже універсальним символом єдності життя і смерті, засвідченим в різних міфологічних і релігійних системах, а також вигляді побутового орнаменту із певною семантикою попередження на кшталт «увага», «заборонено», «стій»» [Див.: 23, 13].

Аріель Голан зазначає, що «культовий знак хреста, в межах передньоазійського ареалу (Туреччина, Сирія, північна частина Іраку) з'явився близько 7 тис. до н. е. та набув поширення до 4 тис. до н.е і розповсюджувався із заходу на схід.

В 5-4 тис. до н.е хрест був відомий і в Європі. Про те що він був одним із головних релігійних символів у неолітичних племен свідчить стела, яка імітує людську фігуру з хрестом на шиї. Проте в європейських археологічних матеріалах цей знак зустрічається рідше, ніж в передньоазійських».[6, 98]

Що до версій походження самої форми хреста – як перетину двох прямих, точаться дискусії, зокрема деякі дослідники висувують теорію виникнення форми хреста від первісного інструменту добування вогню.

Зокрема, Олександр Голубцов розглядаючи індійську символіку висловив зв'язок хреста з культом вогню. «Ми отримаємо найпростішу форму хреста якщо з'єднаємо під прямим кутом два шматки дерева і змусимо їх обертатися в точці перетину. Такий вигляд мав інструмент, який використовували індуси в часи релігійних процесій в честь вогню. Індійський жрець тримав цей знак перед натовпом, який поклонявся цьому символу життя світу» [7, 123].

Олександра Нейхардт розглядаючи цю проблематику підтримувала думку що хрест походив із первісного інструменту для добування вогню «коли людина навчилася добувати вогонь власноруч за допомогою тріння двох перехрещених брусків дерева, то цей нескладний інструмент почав вважатися священним» [24, 7].

На думку Інни Смирнової у витоках шанування хреста постає шанування Сонця, а відповідно і вогню, який так само приносив людині тепло. Потреба в постійній підтримці та видобуванні вогню зумовила його сакралізацію. В свідомості людей освячувався інструмент, процес та всі його складники, так Смирнова зазначає «...і пізніше у багатьох народів священним вважався тільки вогонь, отриманий тертям» [28, 7-8].

Серед критиків даної теорії виступив Аріель Голан, ґрунтуючись на тому, що первісні люди могли видобувати вогонь іншим способом. Він зазначає, що «в 18-19 ст. у примітивних племен в різних місцях землі був зафіксований спосіб добування вогню завдяки тертю деревини. Проте робилося це іншим чином. Повсюдно вогонь видобувався тертям, але за допомогою прийому свердління, обертаючи дерев'яну паличку, вставлену у виїмку в іншому шматку дерева. Такий пристрій мав вигляд не хреста, а перегорнутої літери «Г». Зокрема, давні індоевропейські племена добували вогонь саме способом свердління. Те саме було і в давніх семітів, судячи з

того, що в єврейській мові поняття «горіти» і «свердлити» передаються одним словом» [6, 99].

Надалі, пропоную простежити види хреста і його значення в контексті давніх цивілізацій Єгипту та Месопотамії та розглянути на їх прикладах значення хреста як образу сонця, птаха, світового дерева, напрямів світу, а також його зв'язок з культурою та міфологією.

В Давньому Єгипті хрест був представлений у вигляді анха (анх – символ відомий як єгипетський хрест), це форма хреста з «вушком» зверху. Анх також мав назву «Крукс Ансат», що в перекладі означає – «Хрест Життя», «Ключ Нілу», «Бант життя», «Вузол життя» що підводить до думки про трактування даного символу і про ставлення до нього єгиптян. Попри розповсюджену думку про орієнтованість міфології Давнього Єгипту на поняття смерть, доречніше визначити її навпаки, як міфологію життя, адже усе своє земне існування єгиптянин готується до нового – безсмертного буття. Тож назва Хрест Життя та інші є цілком закономірними в розрізі єгипетського світогляду: анх клали в гробниці фараонів, оздоблювали ним статуї правителів, богів та богинь, використовували в містеріях.

Для розуміння анха, також, необхідно врахувати клімат та природний ландшафт Єгипту, за якого особливо значення мала вода, зокрема річка Ніл, від якої залежало життя єгиптян. Анх пов'язувався з Нілом через специфічний вигляд пристрою, яким вимірювали рівень води в річці, що має певну схожість з Анхом.

Також варто звернути увагу на те, що Анх поєднаний з декількох форм: коло і тау-хрест. В розрізі єгипетської релігії можна згадати важливість міфологеми поєднання, повернення до цілісності у міфі про Осиріса та Ісіду, зокрема, коли Сет розрубав тіло Осиріса, розкидавши його частини, Ісіда, разом з Тотом – богом мудрості та Анубісом – богом погребальних ритуалів, відновила тіло чоловіка.

«Особливо часто з таким хрестом в руці зображують Ісиду і Гора (одна з таких фігурок зберігається в Луврі). Хрест був символом безсмертя і сонячним символом. Також Анх асоціювався з сонячними божествами Атоном і Ра. Сонячний диск з променями, на кінцях яких містилися руки, що тримають Анх, інтерпретувався як символ того, що усе життя дається сонцем.

Цей символ можна побачити на статуях храму Гора в Карнаці, на грудях єгипетських мумій. Музей в Каїрі містить колекцію хрестів багатьох форм, розмірів.»[28, 12]

Анх існував не лише в єгиптян: подібні зображення існували в Стародавній Греції, Доколумбовій Америці. Існує думка, що анх є прообразом ключа апостола Петра.

Ще одне зображення хреста в Давньому Єгипті постає у вигляді птаха з розпростертими крилами. Голан зазначає про те що птах як небесна істота асоціювався з сонцем і був представником і душею бога сонця Ра. Легенда про птаха Бенну нагадує легенду про Фенікса, яка буде представлена в Античній культурі. Бенну, так само народжується з вогню і тому символізує зміну часу. Оскільки його життя та смерть є циклічними, то «сонячний птах» є символічним зображенням сходу і заходу сонця, вічного життя. [Див.: 6, 100]

Загалом, тотемістичний культ птахів є характерним для Давнього Єгипту. В енциклопедії міфів народів світу подається перелік птахів, які вважалися священними: «Був широко поширений культ сокола (або яструба), форма втілення Гора і його іпостасей. Сокіл з розпростертими крилами був в Давньому Єгипті символом неба, втіленням бога Монту і вважався священним птахом ... Священним вважався і ібіс, втілення бога Тота. Як втілення богині – покровительки Верхнього Єгипту шанувався шуліка. У Карнаці шуліка розглядався як іпостась богині Мут. У вигляді голуба – духу, який охороняв Осіріса, іноді зображувалася Ісіда». [22, 347]

Як бачимо, птах найчастіше асоціювався з певним богом, або ж був однією з його іпостасей. Культ птаха нерозривно пов'язувався з сонцем, вогнем і безсмертям, тому цей образ часто поміщали в гробницях над муміфікованим тілом, щоб позначити вічність людини.

Ще однією формою зображення хреста є модель Світового дерева, Дерева життя, Стовпу всесвіту, яке є вказівкою на центр світу, та має три горизонталі: коріння – хтонічний світ мертвих, центр – людський світ та верхівка – небесний світ богів. Дана міфологема є найбільш розповсюдженою в усіх народів, а з приходом християнства зміцниться та отримає новий імпульс.

На фресках Стародавнього Єгипту частим є зображення що має назву «джед» або Стовп Осиріса. Цей ієрогліф перекладають як «стабільність», «стійкість». Візуально символ схожий на стовбур дерева з чотирма горизонтальними перетинками. Вчені по-різному трактували його походження та значення: Англійський єгиптолог Алан Гардінер вважав, що «джед» імітує пучок стебел, зв'язаних разом – подібна думка має місце, враховуючи існування культу родючості та врожаю; Уолліс Бадж порівнював символ з хребтом людини і вказував на його позначення як «хребта Осиріса», [Див.: 27] така думка також має місце на існування, якщо взяти до уваги досить високе знання анатомії та медицини в Стародавньому Єгипті, а також, що хребет – вісь людського організму. Встановлення Стовпа Осиріса відбувалося у весняних обрядах при посіві зерна, що було пов'язано з міфом про відродження Осиріса. Тобто, хребет або стовбур дерева – є своєрідною віссю життя.

Про визначення «джеда» як стабільності – свідчить уявлення про стовпи, що стояли по чотири сторони світу, утримуючи на собі небо.

В контексті культури Месопотамії хрест здебільшого був представлений в розумінні сторін світу, сакральної вертикалі.

Зокрема, в будові шумерського міста важливим ставало значення центру – куди, як правило, поміщали храм. Храм є мікрокосмом, що уподібнюється макрокосму. Про храми шумерів зазначає Тенгіз Гудава: «це матеріальне втілення ідеального небесного житла бога» [9]. Зіккурат уособлював собою ідею центру і сакральної вертикалі.

Свої міста шумери будували у вигляді перехрещеного кола, що було символом Небесної битви, перемоги над Хаосом, утворення Неба і Землі, відділення їх одне від одного [Див.: 9]. Тому можна зробити висновок, що в закладенні міста шумери вкладали сакральне значення; помітна властивість людини до організації простору, шляхом перетворення Хаосу на Космос.

В культурі Месопотамії вертикаль всесвіту також представлена у вигляді Світового дерева, зокрема дослідник Генрі Саггс говорить про те, що подібні символи часто можна побачити в творах мистецтва, зокрема на асирійських фризах 1-го тисячоліття до н. е. [Див.: 25, 127]

Про сакральне значення дерева відомо також «з заклинань, гімнів і рецептурних збірників ... Кожне шановане дерево співвідносилось з певним містом і божеством» [12, 226] .

Свідченням про хрестоподібну орієнтацію і організацію простору стали згадки про те, що царі Ассирії іменували свої володіння «чотири сторони світу», таким чином окреслюючи ширину своїх повноважень і території. Зокрема, аккадський цар Нарамсін мав титул «могутнього царя чотирьох сторін» [6, 104].

Серед візуальних форм в шумерській цивілізації було зафіксовано появу мальтійського хреста, який, цілком можливо, був згодом запозичений християнством. Про це пише Саггс: «Мальтійський хрест в період Джемдет-Наср (бл. 2900 до н. е.) Саме в тій формі, в якій зустрічається в східному християнському мистецтві, навряд чи може бути збігом. Майже напевно хрест мальтійської форми був давнім релігійним символом, пізніше прийнятим християнством.

Релігійний символ, який, безсумнівно, прийшов до нас безпосередньо з Стародавнього Сходу, – це дерево життя. Його знаходять в творах найдавнішого шумерського мистецтва і пізніше впродовж усієї месопотамської історії» [25, 448].

Окрім мальтійського хреста, були також поширені зображення свастики, як правило лівосторонньої. Макс Мюллер вважав, що напрям свастики позначає сонце в різну пору року: в ліву – осінь, в праву – весна.

Також, хрест в культурі Месопотамії часто поєднувався з колом, подібне можна побачити на емблемі ассірійського бога Ашшура – бога сонця. Емблема зображує крилате сонце з фігурою бога в центрі.

Образ птаха в шумеро-акадській міфології представлений значно менше, ніж в Єгипетській, однак також наявний. Варто згадати божественного птаха Анзуд, що викрав у бога Енліля таблиці долі. Анзуд в дуалістичній міфології Месопотамії також має полярні риси і уособлює одночасно добре та зле начало, та виступає як посередник між небесною і земною сферою – між богами та людьми [Див.: 22, 83]. Анзуд найчастіше зображується з розпростертими крилами, яскравим прикладом є рельєф 2550 р. до н.е. з міста Лагаш.

Певними рисами птахів володіли і такі божества як Адад, Тіамат та Іштар.

Отже, в культурі Месопотамії був представлений мальтійський хрест, свастика. Серед позначень образу – найпоширенішим було уявлення про хрестоподібну форму простору – як по вертикалі, так і по горизонталі, а також про хрест як символ бінарної опозиції добра та зла.

В період Античності хрест був широко представлений як символ сонця, вогню, світового дерева, а також як зооморфний – пташиний образ.

Ще на ранньому етапі історії Давньої Греції – за часи егейської цивілізації існувало шанобливе ставлення до вісі всесвіту – світового дерева, що згодом перейшло і в наступні періоди.

В своїх святилищах греки виокремлювали спеціальне, узгоджене ритуалом місце для сакрального дерева. Як правило, його поміщали в центр святилища – центр всесвіту, туди де за міфологією із первинних вод хаосу піднялась «світова гора» – ще один синонім центру світу та дерева життя, що зустрічається в багатьох культурах світу [Див.:17, 174].

Гора, що виникла з хаосу – є зачатком, точкою впорядкування всесвіту.

Наступним образом хреста в Античні часи був, згаданий раніше, птах Фенікс. Про те що Фенікс є образом сонця писав ще Геродот.

Очевидним здається його є зв'язок з солярним культом – Фенікс – вогняний птах, що вічно народжується і помирає – подібним є схід та захід сонця. Цей птах також відтворює та демонструє циклічне розуміння часу в міфологічній свідомості. [Див.:6, 100]

Аріель Голан зазначає, що «етимологія імені Фенікса також вказує на солярне походження образу. Так, слово *phoinikes* означало у греків «схід», звідки [походить] Фінікія («країна на сході»)…Ім'я Фенікса можна співставити також з іменем міфологізованого образу вогню в давніх етрусків *Paniks*» [6, 102].

Хрест часто зображували на античних предметах: вазах, прикрасах і зброї. Як пише І. Смирнова: «Велику кількість зображень хреста було знайдено німецьким археологом Генріхом Шліманом при розкопках Трої, а також на Родосі, Кіпрі, в Греції та Італії. Для піфагорійців найбільш священним числом було 10, символ якого X, або хрест. У Греції за 1249 років до н. е. сім старійшин перед битвою під Фівами носили в якості військового значка хрест, вставлений в сонячний диск. У Римі весталки, берегині священного вогню, носили на шиї хрест як емблему своєї посади і як солярний символ. Хрест видно на прикрасах Вакха і богині Діани, на зображеннях Аполлона, Діоніса, Деметри; його можна помітити як божественний атрибут на зображеннях різних богів і героїв. У Греції під

час ініціації хрест вішали на шию, що нагадує християнський обряд хрещення » [28, 13].

Від етрусків до римлян перейшов ритуал, що виконувався при побудові міста: жрець креслив на землі хрест, що був орієнтований на сторони світу. Таким же способом римляни розбивали військовий табір, розмічаючи дві головні вулиці. [Див.: 6, 105]

Загалом, хрест часто використовувався в греко-римській символіці та геральдиці і мав, як культове призначення: наприклад в застосуванні жінками весталками, що поклонялися богині сімейного вогнища – Весті, або ж використовувався як символ Венери, що за формою нагадує єгипетський анх і позначає дзеркало богині, як атрибуту краси. Також він мав побутове призначення: при чеканці монет, медалей, використовувався при оздобленні військових лабарумів тощо.

Говорячи про хрест в Античному світі не можна не згадати того, що він був римським способом страти. На думку Голана подібний спосіб умиртвіння на хресті «першопочатково був не стратою, а жертвопринесенням богу, символом якого був хрест...А оскільки в якості жертви доцільно використовувати злочинця, якого все одно збиралися умиртвити, такий ритуал з часом набув значення покарання злочинця, і тому така кара стала вважалася ганебною» [6, 103].

Надалі простежимо наявність хреста в цивілізаціях Індії та Китаю.

Найбільш розповсюдженим хрестоподібним знаком в Індії вважається свастика.

Вона існувала ще за часів хараппської, протоіндійської цивілізації, про що засвідчують археологічні пам'ятки: печатка 2300-1700 рр. до н. е. з долини Індостану, на печатці із Алтин-Деле, і загалом свастикою часто оздоблювали вироби IV-III тис до н.е. [Див.: 33].

Що до доцільності розрізнення значень свастики залежно від її напрямку точаться дискусії. Більшість дослідників вважають, що при розходженні напрямків свастику слід поділяти на дуальності, опозиції; і

зображення цього знаку проти годинникової стрілки називають «саувастиком» або ж «свастиком». Зокрема, про необхідність різного трактування цих двох видів наголошував М. Мюллер.

Роман Багдасаров критикує позицію що до розуміння свастики і саувастики як добра і зла, зазначаючи, що подібного розділення значень цього символу залежно від його напрямку, немає як в Індії так і в інших куточках планети. А трактування з точки зору бінарних опозицій є неналежним в контексті вивчення, зокрема, індійської цивілізації. Свастика є символом одного і того процесу народження та руйнації, де останнє з точки зору метафізики сходу не вважається злом, а є зворотною стороною існування [Див.: 2].

Термін свастика походить від санскритського слова «свасті», що дослівно перекладається як «успіх» і «він є». Це слово є побажанням успіхів. Однак, існує також інша думка про походження слова «свастика», про яку згадує Голан : «від слів Су – ім'я сонячного птаха і і Астика - ім'я божества, яке уособлювало дві половини року, теплу і холодну» [6, 122]. В такому разі йде мова про те що лівостороння свастика є символом польоту сонячного птаха на північ в осінню та зимову пору, а правостороння – на південь навесні та влітку [Див.: 6, 122]. В даному випадку, ми бачимо поєднання відразу трьох міфологем: сонця, птаха, змін пори року та циклічності з символом хреста.

Свастика як образ сонця, що перебуває в постійному русі є найпоширенішим значенням свастики. Культ вогнепоклонства і богів сонця був поширений по всьому світу: в Єгипті – бог Ра , в Ірані – Мітра, в Персії - Атар, син Ормузда, в Греції – Прометей, в Римі – Вулкан, Веста і т.п. В Індії з вогняним культом пов'язаний бог Агні – син Сонця, тому свастика постає як його символ.

Свастика, також, є одним з атрибутів таких богів як Вішну Шиви та Брахми. Свастика виступає символом індуїстського бога мудрості – Ганеші,

в його іконографії символ часто зображується позаду і може позначати постійний рух: як сотворіння так і руйнацію.

Також вона є символом чотирьох видів істот, чотирьох каст, або ж чотирьох Вед. А інколи свастика виступає як «колесо часу» і є символом теперішньої епохи – кальпи, що продовжується 5000 років [Див.: 33].

Згадки про свастику фігурують і в епосі «Рамаяна»: коли йде мова про її зображення на суднах і кораблях Рами і його брата Бхарати. [Див.: 2]

Символ хреста як відображення потреби орієнтації людини в просторі знайшов своє місце у будові давньоіндійських міст, де головні вулиці обов'язково мали перехрещуватись і вказувати на чотири сторони світу. Це було пов'язано також з космогонією давніх індусів, за якою світ було розділено на чотири сторони, а в центрі височіє гора Меру [Див.: 6, 104]. На перехрещеній основі, окрім міст, були побудовані храми та сакральні будівлі.

Повертаючись до свастики, необхідно зазначити, що через індуїзм цей символ поширився і в буддизмі.

«Вона присутня в числі шестидесяти п'яти знаків у відбитку «Лотосової» стопи Будди, часом малюється на його грудях (нібито таку мітку царевич Шакьямуні мав ще від народження - адже в грудях багато релігій локалізували людську душу), а також присутня в дрібній культовій пластиці, на «лотосовому троні» і підніжжі його статуєток або наноситься на чоло або на серце» [33].

В контексті буддійської символіки хрестоподібну форму має Дхармачакра – колесо закону або дхарми, що має вісім спиць – два перехрещених хрести. Кількість спиць відповідає кількості благородних істин, якими має керуватися в своєму житті буддист. Це є Восьмеричний шлях, що веде до позбавлення страждань, досягнення просвітлення та вихід із Сансари в Нірвану.

В Китаї хрест також представлений через поняття чотирьох сторін світу і застосовувався в будові міст. Ієрогліфи, що використовуються на позначення слова «місто» мають хрестоподібну форму [Див.: 28, 82].

Уявлення про сакральність простору, напрямів світу та освячення центру в Китаї сягає II тис. до н.е. За космогонічними уявленнями хрест прокладений в основі світу: за чотирма напрямками, що пересікаються в центрі, де знаходиться священне місто Шан – резиденція правителів династії Ін. Місто Шан також мало свій поділ на п'ять частин – центр та периферії, що свідчить про уподібнення священного міста всесвіту. [Див.: 6, 106]

Голан припускає, що подібне освячення території може мати свої витоки у ранніх землеробських культурах, в яких хрест слугував атрибутом богів землі та родючості [Див.: 6, 107].

Образ хреста як свастики в Китаї існує як ієрогліф «Ван або Уан», що перекладається як «багато», «достаток», «безкінечну множинність». Також свастика в ієрогліфічному письмі називається «громовим завитком», що свідчить про зв'язок з небесним явищем і, можливо, з богом громовиком Лейгуном, який допомагав людям при вирощуванні врожаю, насилаючи дощ. З цього випливає і значення ієрогліфу як «багато» – дощ для поля несе багато врожаю.

Тож, як бачимо хрест та свастика тією чи іншою мірою могли пов'язуватись в Китаї саме із культом землеробства.

Трактування свастики як солярного символу в Китаї було видано за розпорядженням імператриці У Цзетянь в 634-704рр. і таким чином повернула значення, яке було властиве свастиці в Індії [Див.: 28, 174].

Свастику в Китаї зображували на побутових речах, статуетках, музичних інструментах, при оздобленні храмів та будівель. Знак свастики на фарфорових виробах був своєрідною печаткою, що цей предмет є подарунком імператора [Див.: 33].

Специфікою китайських свастик є те, що вони мають розрізнення за кольорами: «блакитна – означає безмежну досконалість Неба, червона – безмежну досконалість чесноти серця Будди, жовта – нескінченне процвітання, зелена – безмежну досконалість, що міститься в землеробстві. Орієнтована за годинниковою стрілкою свастика трактується як світла чоловіча сила *ян*, якщо проти годинникової стрілки – то як темна жіноча сила *інь*» [33].

Далі розглянемо символ хреста в Доколумбовій Америці. В культурі індіців хрест з'явився задовго до відкриття Колумбом Америки, тож можна говорити про цілковиту самостійність цього символу.

Різноманітні знахідки з курганів, підвіски, глиняний посуд, підв'язки, килими та ін. свідчать про існування в американських індіців символу свастики, а також різноманітних форм хреста. Його значення та специфіка зображення варіювалися залежно від місцевості, однак спільним було розуміння цього символу як рози вітрів, що показує напрями світу та сторони звідки приходять дощі, для можливого передбачення погоди. Тому показовим є те, що в міфології ацтеків символ хреста був атрибутом бога мандрівників Якатекутлі.

Для племені дакотів хрест означає вітри, що дмуть з чотирьох печер у яких перебувають душі ще ненароджених людей. Шамани в своєму камланні могли згадати своє першопочаткове перебування в цих печерах і почути звідти богів та духів. У дакотів існує зображення хреста з чотирма позначками на кінцях, що відповідають вітрам і людському тілу: Північний вітер є найсильнішим і на самій верхівці – отже означає голову людини, її розум. Ліворуч – східний вітер, що пролягає в людині біля серця і відповідає за любов та життя; Праворуч – Західний вітер, що відповідає правій руці та легеням; Південний вітер – зосереджується в ногах; центр – є місцем рівноваги землі та людини, серед вітрів.

Символ хреста в Доколумбовій Америці є елементом шаманізму і тотемізму. Наприклад, хрест є важливим від самого початку обряду ініціації

у племені оджибве людини в шамана. Зокрема, будівля в якій відбувається цей обряд має орієнтуватися за чотирма вітрами. Ескімоси вважали хрест поміщений на голову, символом шаманського помічника-духа, що приносить поміч своєму господареві.

Серед тотемістичних уявлень індіців близькими до образу хреста є образ птаха (сокол, кецаль тощо), стрекози, алігатора

Зокрема, у племені дакотів існування хреста з довшою вертикаллю і коротшою горизонталлю підтверджено петрогліфами і міфами і є образом стрекози, з відображенням її способу польоту під прямим кутом, яка за уявленнями могла попереджати про небезпеку і тому наділялась захисними функціями [Див.: 33].

З хрестом були пов'язані і землеробські культури, зокрема, за словами Голана: «Індіці здійснювали людські жертвопринесення, прив'язуючи жертву до хреста, цей обряд здійснювався під час засіву полів» [6, 104].

Висновки до II розділу:

З усього представленого, можна зробити висновок, що хрест є найдавнішим священним знаком, що використовувався практично всіма народами землі, тобто Хрест можна вважати універсальним символом.

Той факт, що він є атрибутом різних народів нашою думку, що цей символ існує в людській свідомості, та притаманний доісторичній пракультури, про яку писав Павло Флоренський, що стала основою для всіх законів людства. [Див.: 37, 566-567].

Символ хреста міг символізувати сонце, птаха в польоті, використовуватись для позначення напрямків світу, дерева життя. У зв'язку з поклонінням сонцю і теплу була висунута теорія що до появи цього символу від давнього інструменту, який використовували для добування вогню. Окрім того хрест завжди був частиною землеробської культури.

Від первісних вірувань символ хреста прийшов у релігії давніх держав. Цей символ виражав орієнтацію в просторі: за таким принципом будувалися міста, храми, будівлі.

В Єгипті найвідомішим хрестоподібним символом був Анх – найчастіше його трактують, як ключ від Нілу або ж сонячний, божественний атрибут.

В Індії та Китаї найбільш розповсюдженим хрестоподібним знаком вважається свастика, хоча її зображення зустрічаються по всьому світу. На Американському континенті хрест найчастіше виступав в якості рози вітрів, а також був атрибутом шаманізму і тотемізму.

РОЗДІЛ III. ТРАНСФОРМАЦІЯ СИМВОЛУ ХРЕСТА В ХРИСТІЯНСТВІ

У період появи та початкового оформлення християнства образ хреста мав суперечливе значення в Римській імперії: з однієї сторони – він був одним з найдавніших сакральних символів, а з іншої – асоціювався зі способом страти злочинців.

Тому, широкого застосування хреста в ранньому християнстві ще не було, а прихильники вчення Ісуса утаємничували свою віру за допомогою інших символів, що виступали як своєрідні шифри для посв'ячених: риба, ягня, виноградна лоза, добрий пастир, якір та ін. Окрім того, використовувався і давній образ птахів: голуба, фенікса, орла – який був відтепер доповнений та змінений відповідно до християнського контексту.

Однак існує протилежна думка, що хресту поклонялися таємно. За словами Олександра Голубцова протягом перших трьох століть пряме зображення хреста не входило в коло предметів християнського мистецтва, принаймні не з'являлось відкрито. Єдиний приклад прямого зображення хреста був знайдений в одній епітафії в усипальниці Люцили [Див.: 7, 127].

Про те, що хрест як символ поклоніння вже існував у три перші століття нашої ери писали Тертуліан і Оріген. В цей християни змушені були приховувати поклоніння хресту через переслідування язичників. За розповідями біографа св. Кипріана Карфагенського – Понтія деякі християни в III ст. зображували знак хреста на лобі. За цим знаком їх впізнавали під час гонінь і піддавали мукам [Див.: 28, 37]. Однією з причин подібних гонінь була непокора ранніх християн в обов'язковому відправленні римського релігійного культу та обряду, який в свою чергу був нерозривно пов'язаний з політичним життям, тому – на той час вільнодумство християн вважалося загрозою і прирівнювалося до державної зради.

Початки закладення хреста як символу християнства, ймовірно, походять від монограм – перших літер Христового імені. Як правило, виокремлюють три основних види:

1) За О. Голубцовим: «Це – перша літера імені Христос, найпростіший графічний малюнок і разом з тим основна форма для наступних, більш складних видів монограми, символ і вираження усієї сутності християнства і його вірувань» [7, 125].

2) Наступним видом монограми є початкові літери Христового імені: «X», закреслена горизонтальною лінією, яка позначає літеру «I» – Ісус Христос. Перше датування цього знаку відноситься до 268-269 рр. і викарбовано на надгробному написі.

3) З IX ст. починає з'являтися найпоширеніший згодом вид монограми – хризма, в якій використовуються літери «X» і «P». Це написання дуже часто можна зустріти на християнських пам'ятках. Саме цей символ отримав відоме найменування хризма, яка з 312 року використовувалась на кінці військового штандарту імператора Костянтина.

В усіх цих графічних поєднаннях в основі відображується символ хреста. О. Голубцов відмічає: «Що ж до зображення хреста, то його форма ще не окреслилась, і дає себе передчувати та вгадується в різних комбінаціях літер імені Христа» [7, 125].

Далі приділимо увагу трансформації та новим смислам архетипічних образів, яких цей символ набув в християнстві. А саме: хрест, що несе в собі антропоморфний та божественний образ, а також з'ясуємо яким чином окреслився християнський універсум і світосприйняття, а також ототожнення символу хреста з біблійними деревами.

Християнство створює розгорнуту та глибоку метафізичну систему про хрест. Символ стає позначенням божественної та людської сутності Ісуса Христа, початку і кінця, цілісністю і повнотою тілесного та духовного, повнотою вічності та безсмертя.

Для початку, розглянемо символ хреста, як антропоморфний образ. Через даний символ віруючий уподібнюється Ісусу Христу – який мав в собі одночасно дві природи.

За словами Павла Флоренського: «Богоуподібнення є Хрестоявлення, здійснення в собі Хреста. Свято-ентелехія людства – є Хрест, Хресто-ентелегія» [36, 92] Людина сотворена Богом як ноуменальний хрест, в хрестоподібному образі – є її найвища природа [Див.: 36, 92].

Першопочатково в людині закладена потенційна сила Хреста, через цей символ в ній відкривається благодать Бога. За Василем Великим, уподібнюватись означає «докладати старанність в кожному вислові і в кожному складі відкривати таємний зміст, є справою не недбайливих в благочесті, але тих, що знають – мета нашого покликання; тому що ми зобов'язані уподібнюватися Богу, скільки це можливо для людської природи; уподібнення ж неможливо без відання» [31, 2].

З приходом християнства в свідомості відбуваються зміни, зокрема – важливими є перетворення, що відбуваються в світовідчутті людини, а саме – у переосмисленні проблеми часу. Про це говорив Євген Трубецькой: «світовий процес вже не є дурна нескінченність: у ньому є кінець, який досягається, – повнота прекрасного і вічного життя; ми спостерігаємо світове життя вже не безглузде кружляння, а рух до безумовного сенсу, поєднання і схрещення двох напрямків – вперед і вгору.» [32, 59] .

Тобто, якщо для дохристиянського світогляду характерне уявлення про циклічність, то потім час починає усвідомлюватися як лінійний процес, це відбувається, певною мірою, через появу мети, кінцевої цілі – досягнення спасіння.

Важливим в цьому аспекті є зміна, що відбулася в міфологемі помираючого та воскресаючого божества. Для дохристиянського світу характерним був постійний процес відродження та помирання богів, наприклад: Осиріса, Діоніса, Мітри та ін. Це, як було зазначено вище, відображало зміни пори року та, здебільшого, пов'язувалося з аграрними культурами. На зміну цьому, християнство в своєму вченні позбувається старих трактувань і утворює новий світогляд, в якому Бог, спокутуючи гріхи

людства та даючи світові можливість досягти повноти, помирає та воскресає лише одноразово.

Далі ми наближаємося до метафізики хреста, як образу вічності. Оскільки Бог – є життям, а все що поза ним – смерть, то жертва Ісуса Христа – його смерть і воскресіння, як Боголюдини відкриває шлях до безсмертя всього суцього. Смертю Ісус долає смерть і дає людині божественну повноту буття в єдності душі і тіла.

Народження Ісуса Христа освячує і наділяє світ божественною благодаттю – таким чином трансцендентне стає нероздільним з імманентним, адже Бог долучився до людського через втілення і страждання, а людина стала Божим сином [Див.: 32, 59].

Важливим образом хреста в християнстві виступає також міфологема світового дерева. З Біблійної розповіді особлива увага приділяється двом деревам, що росли в Едемі: Дерево життя і Дерево пізнання добра та зла. Вкусивши плід з останнього – Адам пізнав подвійність його природи, можливість існування добра та зла. Дерево життя – переосмислення дохристиянської міфологеми центру світу. Плоди з нього стали недоступними після гріхопадіння, а саме Дерево життя стало символом єдності та вічності втраченого Раю, який людство має повернути [Див.: 32, 81].

Голубцов О. зазначає, що «в творах Отців Церкви, і в церковній гімнографії дуже рано відчувається прагнення зблизити хрест з «деревом життя» і провести паралель між ними. На основі цього зближення згодом утворилася ціла легенда: «коли Адам тяжко захворів і відчув наближення смерті, він послав свого сина Сіфа до брами раю – випросити у ангела гілку від дерева життя. Сіф виконав доручення свого батька, але, повернувшись, застав його вже мертвим. Він поховав його і посадив на могилі принесену гілку; вона почала розростатися у величезне дерево, яке за часів Соломона було зрубане для побудови Єрусалимського храму, але при всіх зусиллях майстрів його не можна було застосувати в цій справі і дерево кинули в потік

Кедрон. Тут воно довгий час лежало і залишалося недоторканим до часів Христа; тоді з нього зробили хрест Христовий».¹ Генеалогія хресного дерева, що зображена в цій легенді, була засвоєна мистецтвом і дала привід до зображення хреста у вигляді зеленого дерева або деревного стовбура з гіллям» [8, 229].

Іоанн Дамаскін писав : «Цей чесний Хрест прообразував древо життя, насадженого від Бога в раю (Бут. 2, 9). Так як через древо сталася смерть: то і належало, щоб через древо ж дароване було життя і воскресіння» [11, 2].

Наступним питанням, яке необхідно розглянути є історія визнання та затвердження хреста, як християнського символу, що була пов'язана з постаттю імператора Костянтина. А також розгляд статусу хреста в період іконоборства.

Костянтин Великий був римським імператором за якого християнство почало домінувати і поступово ставати державною релігією імперії, замінюючи та зливаючись з імператорським сонячним культом.

Про віру самого Костянтина пише Василь Болотов: «Релігійні настрої Костянтина були вкрай невизначені. Його батько Константій поклонявся сонцю, або богу Митрі, – культ якого був дуже поширений на заході серед військ. Навіть за часів Костянтина образ цього божества зображувався на монетах. Євсевій (Кесарійський – Л.Б.) має рацію, кажучи, що Костянтин вельми мало знав про християнство.

Прийняття християнства було для Костянтина швидше справою політики, ніж релігійного переконання. Він мав нагоду спостерігати, що імператори-гонителі християнства закінчували своє життя нещасно, а його батько Константій, прихильно ставився до християн, і помер природною смертю. Це не могло не наводити Костянтина на роздуми» [4, 442].

¹ Даний текст переказу зберігся на Заході в складі «Золотої легенди», на Сході відомий лише з кількох грецьких рукописів. Основа історії про походження матеріалу для Животворящого Хреста була взята з апокрифічного «Євангелія від Никодима».

В Римській імперії на той час існувало два типи монотеїзму: неоплатонічний, що був вороже налаштований до християнства, і вважав його конкурентом, та монотеїзм, завезеного до Риму, сонячного культу перського бога Мітри, що був позитивно налаштований до християнства.

Важливим кроком в діяльності імператора Костянтина стало надання в 313 році усьому населенню імперії свободи в обранні і дотриманні будь-якої релігії. Свобода віросповідання була надана через численні прохання християн.

Поступово Костянтин Великий робив кроки з наближення до християнської релігії і бачив в ній користь для держави [Див.:4].

Хрест як християнський символ вперше був використаний імператором Костянтином на військовому штандарті – лабарумі. За переказами, Костянтин побачив видіння знаку хреста. Зокрема, цю подію описує Євсевій Кесарійський. Одного разу після полудня, коли сонце стало схилитися на захід, Костянтин Великий на власні очі побачив як зі світла склалося знамення хреста, що лежало на сонці, з написом: «Цим перемагай». Це явище побачило і військо.

Костянтин перебував в подиві і запитував себе про значення подібного явища. Але поки він розмірковував над цим, наступила ніч і тоді уві сні йому з'явився Ісус Христос з, побаченим Костянтином раніше на небі, знаменням і звелів зробити подібний прапор. Його необхідно застосовувати для того, щоб захиститися від нападу ворогів.

Далі Євсевій Кесарійський описує зовнішній вигляд цього знамення: «дві літери показували ім'я Христа...з середини яких виходило «р». Ці букви василевс згодом мав звичай носити і на шоломі.»[15, 30-33].

Як пише О.Голубцов: «Це рятівне знамення цар застосовував під час небезпеки, як захист, і наказав, щоб такі ж прапори були введені у всіх військах. Цей прапор став похідним у Костянтина і потім перейшов в практику пізніших імператорів» [7, 126].

В своїй праці «Церковна історія» Євсевій Кесарійський описуючи визволення Костянтином Риму, також говорить про рятівне знамення, що допомогло у війні. В честь перемоги, Костянтин розпорядився створити свою статую з цим символом в правій руці і наказав накреслити напис латинською мовою «Цим рятівним знаменням, істинним свідченням мужності, я звільнив ваше місто і врятував його від ярма тирана, а звільнивши, повернув сенату і римського народу колишні блиск і славу» [16, 378].

Тож, хрест, за часи Костянтина Великого існував, поки що, у вигляді монограми – хризми. А віра самого імператора коливалася від язичницької до християнської, аж до самої його смерті, перед якою Костянтин остаточно вирішив охреститися.

З IV ст. християнство починає домінувати над іншими культурами Римської імперії, а поряд з монограмами Хрестового імені починається повсюдне зображення хреста. Зокрема, про це пише Голубцов: «символічні форми поступово починають поступатися місцем власному зображенню хреста, і перемога християнства над язичництвом, як торжество хреста, викликає відкрите зображення останнього в життєвому побуті, в церковному культі і на державних реліквіях. На початку V століття на дуже багатьох громадських пам'ятниках зустрічається власне зображення хреста» [7, 126].

Важливим в історії християнського хреста був іконоборчий період. Першим імператором, що розпочав в 726 р. гоніння на іконошанування був Лев Ісавріанин, якого характеризують, як вправного воїна, але людину не освічену. На негативне ставлення імператора до ікон, вплинула думка єпископа Костянтина Наколікійського, який пропагував думку про те, що іконошанування є ідолослужінням. Також, імператор був переконаний в тому, що знищення ікон посприє покращенню стосунків з іудеями та мусульманами, а імперія зможе повернути втрачені землі.

Щоб народ не цілував ікони імператор Лев Ісавріанин видав едикт, про те, щоб змінити їх місце і ставити в храмі вище. Проти подібного виступили Константинопольський Патріарх Герман, а також Іоанн Дамаскін.

У 730 році імператор наказав зняти ікону Христа Споручника, що стояла над воротами його палацу і користувалася особливим шануванням.

Прохання вірян, залишити ікону було проігноровано. Чинovníк зійшов сходами і почав бити молотом по іконі. Через що деякі з присутніх забрали сходи і вбили чиновника. Військо розігнало народ, а тих, кого визнали головними винуватцями, після катувань було страчено.

Характерною ілюстрацією і засвідченням статусу хреста в цей період було те, що зображення Спасителя на хресті було знищено і залишено простий хрест. Це є показовим в тому, що допускаючи хрест, іконоборство заперечувало людський образ, образ Ісуса Христа на ньому [Див.: 30,174-179].

Отже, хоча іконоборці рішуче виступали проти ікон, від символу хреста не відмовлялися і продовжували його шанувати. Більше того, хрестом іконоборці почали замінювати ікони.

Про конфлікт ікони та хреста цього періоду писав Ханс Бельтинг: «Хрест на відміну від ікони є знаком і тому його не можна сплутати з тим, кого він символізує. В очах іконоборців він був легітимізований авторитетом отців, які його шанували, а також самим Христом, друге пришествя якого, буде сповіщене хрестом. Крім того, він був штандартом, який приносив перемогу в руках імператорів. Його не можна сприймати серйозно заради нього самого, як об'єкт (а саме як антична шибениця) він ніщо, а за значенням – все. Як знак він веде від об'єкта до закладеного в ньому сенсу. Не образ, а хрест був інструментом порятунку. Так вважали богослови іконоборчої сторони. Іконоборство було конфліктом між образом і його протилежністю, між знаком і іконою.» [3, 184]

Іконоборці ставилися до хреста як такого, що не має свого предмета, лише як символ, який ніщо не зображує, а лише здатен викликати згадку. Образ Розп'яття з Ісусом на Хресті був іконоборцями заборонений, що наштовхує на думку про непослідовність у вченні іконоборців.

Початково, за Старим Заповітом, зображення Бога були неможливими і забороненими, однак після народження Ісуса Христа – Бог став людиною, отримавши людське тіло, а отже створювати його зображення стало можливим.

В критиці іконошанування іконоборці також закидали звинувачення на кшталт ідолопоклонства та поклоніння речі, однак у відповідь на подібні тези, прихильники створення ікон приводили аргументацію що до необхідності розмежування та відрізненні таких двох понять як: *λατρείας προσκύνησις* – служіння, службове поклоніння Богу та *σχητικὴ προσκύνησις* – поклоніння або відносне поклоніння, як іменує його Федір Студит. Останнє відноситься до шанування мощей і священних предметів.

Леонід Успенський пише, що іконоборці виставляли і цілий ряд інших закидів проти шанування ікон. «... Немає, – говорили вони, – священної молитви, що освячує ікони, щоб перетворити їх із звичайних предметів в святі; але постійно залишаються вони речами звичайними, що не мають ніякого особливого значення крім того, яке повідомив живописець», тобто значення художнього, історичного, психологічного. Отці Сьомого Собору відповідають на це: «Над багатьма з таких предметів, які ми називаємо святими, не читається священна молитва, тому що вони по самому імені повні святості і благодаті». Тому ми визнаємо такі предмети гідними шанування і цілуємо їх. Так, само Животворящий Хрест, хоча і не освячується особливою молитвою, проте вважається гідним вшанування і служить засобом освячення. Отже, іконоборці повинні або визнати і самий Хрест предметом звичайним і негідним шанування, оскільки він не освячений особливою молитвою, або вважати ікону також освяченою і гідною шанування » [34, 76].

Отже, в іконоборчий період було характерним суперництво між хрестом та іконою, та непослідовне шанування іконоборцями хреста, що особливо помітно у відкиданні ними символіки Розп'яття.

Однак, суперечка була вирішена в 787р., і закінчилася перемогою прихильників ікон, на Нікейському соборі. Відбулося примирення хреста та ікони і визнано їх однаково достойними шанування.

Далі, в контексті розгляду Розп'яття, необхідно зосередити увагу на історичних довідках про знайдення голгофського хреста і теоріях його форми.

Знайдення голгофського хреста в IVст. пов'язують з постаттю матері імператора Костянтина – Оленою. Голубцов подає імена істориків, які описують дану подію: «історія набуття хреста Господнього передається чотирма найближчими за часом істориками: Сократом, Созоменом, Руфіном і Феодоритом, але по якійсь дивній і нелегко з'ясованій обставині, абсолютно опускається Євсевієм, який, докладно говорить про пілігримства Олени і про справи її релігійної старанності в Палестині, який сам жив неподалік від місця, де відбулося набуття хреста, і, перебуваючи в близьких взаєминах до дому Костянтина В., міг мати про цю справу найточніші відомості» [7, 128].

Про вигляд, форму, дерево, з якого було зроблено голгофський хрест відомостей ці історики не подають. Не говорять, також, і про надписи на хресті чи табличку з іменем Ісуса. Зазначають лише про те, що усі три хрести були однаковими: Ісусовий та двох розбійників, один з яких покаявся перед смертю.

Для того щоб зрозуміти на якому з них було розп'ято Христа було запропоновано провести чудесне випробування. За одними переданнями Ісусів Хрест було впізнано через зцілення ним хворої жінки, за іншими – покладення на нього померлого, після чого той повернувся до життя.

Однак, існувала думка, яка оминає наявність чудес в цій події і вказує на наявність збережених надписів на хресті, що суперечить свідченням

Сократа, Созомена, Руфіна, Феодорита: «За свідченням Амвросія, хрест Христовий був упізнаний нібито по напису, що знаходився на ньому, покладений Пилатом. «Св. Олена, – каже він, – шукала середнього хреста, але скоріше могло статися, що час і перевероти змінили їх відносне положення. Тоді вона звернулася до євангельської розповіді і знайшла, що на середньому хресті був поміщений напис: "Ісус Назарянин, цар юдейський". Цим відновлена була істина і відкритий рятівний хрест» [7, 128].

Олена поділила хрест на частини: одна залишилася в базиліці Святого гробу в Єрусалимі, друга знайшла своє місце в Константинопольській церкві Святого хреста, а третю було передано Костянтину.

Голубцов додає, що рання втрата цілісності хреста стала підставою вважати, що шукати його немає сенсу, оскільки хреста на землі вже немає: «Іоан Златоуст в Антіохії, недалеко від того місця, де було знайдено хрест, міг прилюдно в «Слові про хрест і розбійника» сказати, що Христос не залишив свого хреста на землі, а взяв його з Собою і вознісся від землі на небо. Він з'явиться на друге пришествя для суду» [7, 128].

Подальша історія реліквії стає невідомою, а на володіння частинками голгофського хреста претендує більшість країн [Див.: 7, 128].

Через втрату цілісності – відомості про форму Ісусового Хреста були рано втрачені, що породжує про неї дискусії як серед науковців, так і серед деяких християнських течій.

Серед теорій форми хреста виокремлюють наступні:

1) Найпоширенішою є теорія хрестовидності. На її користь свідчать такі святі: «За словами св. Нонна (V століття), Ісус Христос помер на дереві 4-кінцевому. Ієронім (між 340 і 350-420 рр.) Порівнює хрест Ісуса Христа з літаючим птахом, а Юстин Філософ (близько 130-222 рр.) – з Мойсеєм, що простягнув руки на молитву. Обидва порівняння вказують на 4-кінцеву форму хреста. Блаженний Августин з цього приводу висловився так: «Була

широта, в яку простягнені були руки його, довжина, що піднімається від землі, до якої було прибите тіло, висота, що виступає вгору над поперечною перекладиною» [41, 655].

Також про хрестоподібну та восьмикінцеву форму свідчать Тертуліан, Іринеї Ліонський, святий Іустин Філософ. Під такою формою мається на увазі, що початково, коли Ісус Христос ніс хреста на плечах, він мав 4 кінці, однак вже на Голгофі до нього було прикріплено спочатку підніжжя, а потім і табличка зроблена за наказом Понтія Пилата «Ісус Назарянин, Цар Юдейський» [Див.: 18].

2) Теорія тау-образності походить від твердження про те, що в Римській імперії, зокрема в південній та східній, існувала подібна форма хреста для страти. Одним із свідчень цього є карикатурна замальовка знаряддя страти, яке відносять до III ст.

О. Голубцов подає опис цієї пам'ятки: «карикатурне зображення розп'яття, знайдене в 1856 році патером Гарручі на руїнах палатинського палацу в Римі. На стіні будівлі грубими штрихами накреслений трикінцевий хрест (в формі Т) із прикріпленою до нього людською фігурою з осяччою головою. Біля хреста, по ліву сторону, стоїть людина з піднятою рукою, і немов збирається накласти на себе хрестне знамення. Внизу підпис: «Αλεξάμενος σέβετε(замість σέβεται) υεόν»²...ймовірно, що який-небудь римський служитель, один з пажів палацу, хотів в цій карикатурі висміяти свого товариша, християнина Алексамена, представивши його при відправленні релігійного культу» [7, 124].

З цієї знахідки можемо зробити висновок про ставлення язичників до християнства, а також про існування на той час знаряддя для страти такого типу.

3) Теорія стовпа як форми страти. До неї інколи звертаються деякі історики, зазначаючи про можливість найпростішого виду страти - на

² Алексамен молиться богу.

стовпі, що також була наявна в Римській імперії. Також даної теорії дотримуються свідки Іегови, спираючись на переклад грецького слова «ставрос» як стовп або кіл.

Власне, початок зображення розп'ять відносять до VIII ст. Довгий час християни не змальовували Ісуса в муках і стражданнях створюючи його постать живою і торжествуючою. Мертвим Христа почали зображувати починаючи з X століття. В часи Середньовіччя в зображенні переважає драматизм і культ Христових мук [Див.: 28, 52-53].

Також, варто звернути увагу на відмінності в зображенні Розп'яття в західній та східній церкві.

Для західної – характерне натуралістичне і детальне відтворення Христового образу. Зокрема, на це вплинули одкровення святої Бригіти Шведської яка описувала видіння Ісуса на хресті так: «... коли Він віддав Богові душу, уста розкрилися, так що глядачі могли бачити язик, зуби і кров на устах. Очі закотилися. Коліна зігнулися в одну сторону, ступні ніг звивалися навколо цвяхів, як наче б то вони були вивихнуті. Судорожно викривлені пальці і руки були простягнені ...». Також, для католицьких розп'ять характерним є те, що обидві ноги Ісуса прибиті одним цвяхом.

Для східної християнської традиції більш характерні символічні зображення. Православним образам розп'ятого Христа притаманна вчистість та певна строгість. На відміну від католицького, православне розп'яття зображує Ісуса Христа урочисто, але без яскраво вираженої емоційності.

Ісус на православному Розп'ятті зображується обов'язково з розкритими долонями, а кожна нога прибита окремим цвяхом [Див.: 26].

«Особливим багатством і різноманітністю відрізняється символіка підніжжя розп'яття; в своїх різних комбінаціях вона дає матеріал для характеристики суто догматичних уявлень, властивих тій або іншій епосі. З аксесуарів цієї останньої категорії найдавнішим може бути визнано

зображення змія або дракона з яблуком у роті, що звивається біля підніжжя хреста.

Череп, що поміщається під ногами Спасителя або біля підніжжя хреста, служить символом черепа Адамова, а відношення між Адамом і Христом відомо. «В Адамі всі ми вмираємо, а у Христі живемо» (1 Кор. XV, 21-22). У цьому сенсі Христос називається Новим Адамом» [7, 132].

Висновки до III розділу:

Отже, ми розглянули історію, символіки хреста як сакрального символу християнства.

Більшість дослідників відносять перші зображення хрестів до III століття. Пізніше використання цього символу було зумовлене тим, що християни намагалися зберігати обряд поклоніння хресту в таємниці від язичників, побоюючись переслідувань. Тому використовували алегоричні зображення, а також монограми імені Христа, в яких вже передчувалася і вгадувалася форма хреста.

Християнство переосмислило давні міфологеми. В образі хреста, як дерева життя, так само втілюється ідея центру та світової осі. Разом з тим дві пересічні осі, із яких складено хрест, представляють подвійну природу Спасителя: горизонтальна вісь – його земну природу, вертикальна – божественну. Також світовий процес є схрещенням двох напрямків: горизонтальний – в межах земного плану і вертикальний – підйом до вищого.

У теології Отців Церкви проводиться кореляція між Древом життя, посадженого Богом в раю, з хрестом на якому було розп'ято Ісуса. Це пояснюється тим, що смерть увійшла за посередництвом дерева, так потрібно, щоб через дерево були даровані життя і воскресіння. Також сама людина створена як ноуменальний хрест і тим самим може реалізувати в собі Хреста, богоуподібнитися. Окрім цього, символ хреста організовує світ,

це можна простежити в архітектурі храму, де людина знаходиться в центрі всього «сущого», тим самим також уподібнюється Христу.

Символ став визнаним тільки в IV столітті за імператора Костянтина, якому за переказами, у видінні з'явилося знамення хреста (монограма Христового імені – хризма) з написом «Цим перемагай». Його було застосовано на військових прапорах, а згодом хризма перейшла в практику пізніших імператорів.

В часи іконоборства, культу зображень, іконоборці протиставляли шанування хреста. Хрест – це чистий символ, який нічого не зображує, а лише містить нагадування. Іконошанувальників звинувачували в тому, що вони нібито підмінили стародавні хрести іконами. Тож цей період ознаменувався суперництвом ікони та хреста, яке було припинено на Нікейському соборі 787 року затвердженням їх однакового шанування.

Форма голгофського хреста Ісуса – дискусійне питання для ряду істориків і філологів, а також деяких течій в християнстві. Історію його знайдення пов'язують з палігримською діяльністю матері імператора Костянтина – Єленою. Про це пишуть історики: Сократ, Созомен, Руфін і Феодорит. В подальшому стає відомо лише, те що хрест було розділено на декілька частин, а відтак цілісний зовнішній вигляд втрачено. Тож про те, яку форму він мав можна судити лише з письмових свідчень церковних письменників і за деякими археологічним знахідками. Більшість авторів і речових пам'яток свідчать на користь теорії хрестовидності, однак також існують: теорія форми тау і теорія стовпа, останню висувують, виходячи з поширеності такого типу страти у римлян.

ВИСНОВКИ Хрест один із найдавніших сакральних символів, який зароджувався разом зі свідомістю людства. Він виник разом з потребою дослідження навколишнього світу і виконував роль інструмента пізнання. Людина має здатність конструювати символи – а отже і впорядковувати хаос, перетворюючи його на організований космос.

Сенси, що вкладені в символ - поліваріантні і еволюціонують протягом всієї історії людства. Тракткування самого поняття «символу» також змінювалося залежно від епохи, напрямку філософування, вчення конкретного мислителя.

Для Античності було характерним розміщення символу між чуттєвим та раціональним світом, як посередника між ними. Символ є способом через який ідеї знаходять своє втілення в речах. В Середньовіччі символічне трактуалося як інструмент для пізнання божественного, демонстрації прихованого, тобто символ – є своєрідним шифром для втаємничення та відкриття істини. Для Ренесансу характерне переосмислення в гуманістичну сторону і розвиток розуміння символу як алегорії. В епоху Просвітництва, Кантом зазначалося про розрізнення поняття «символу», як опосередкованого відображення предмета і такого, що належить до інтуїтивного пізнання, та «знаку», як прямого відображення, що характерне до дискурсивного пізнання. Гегель в своїй періодизації історії мистецтва відводив символу перехідне, проте важливе місце для майбутнього формування класичного та романтичного мистецтв. Представник німецького структуралізму Ернст Касіер вказував на символ, як на форму дійсності, що продукується свідомістю людини і є не просто відображенням предмета, а справжньою реальністю. Засновник семіотики Чалрз Пірс вказував на розмитість та неоднозначність форми та змісту знаків-символів, на відміну від знаків-індексів та іконічних знаків. Для психоаналізу Зигмунда Фрейда характерне розуміння символу як продукту несвідомого, що виникає через заборони, накладені свідомістю на несвідоме. Для вчення Карла Густава Юнга характерне трактування символу як глибинного

архетипічного образу в свідомості, і є медіатором між колективним та індивідуальним несвідомим. Олексій Лосев наголошував на діалектичності в зв'язку символу з його предметом, а також вказував на існуванні царства символів в якому вся емпірична дійсність утримується в цілісності.

Появу зображень хреста в культурі відносять до неоліту. У зв'язку з поклонінням сонцю і теплу була висунута теорія що до появи символу від давнього інструменту, який використовували для добування вогню. Однак це твердження піддають сумнівам оскільки такий спосіб був характерний лише для Південно-Східної Азії, а в інших регіонах вогонь видобували шляхом свердління або висіканням іскор з каменів.

Символ хреста є універсальним, його зображували практично всі народи, це свідчить про існування єдиної пракультури і механізмів людської свідомості.

В роботі було розглянуто найпоширеніші міфологеми пов'язані з символікою хреста: сонце, птах в польоті, сакральна вертикаль у вигляді світового дерева та горизонталь, і досліджено їх функції та роль в давніх цивілізаціях. Також, хрест був частиною землеробського культу і пов'язувався з культом помираючих та воскресяючих божеств: Осиріса, Мітри та ін.

В Давньому Єгипті хрест був представлений у вигляді: анха – «Вузла життя», «Ключа Нілу», ним оздоблювали гробниці, статуї фараонів та богів, інструментом подібної форми вимірювали рівень води в Нілі, від якого залежало життя та врожай єгиптян, він був атрибутом богів і уособлював вічність та родючість; хрест знайшов відображення в образах птахів, які вважалися втіленням, іпостасями богів; джеда – «Хребта Осиріса», що пов'язувався з сакральною вертикаллю, зі стовпами, що тримають небо по чотирьох сторонах світу, а також з весняними посівними обрядами.

В культурі Месопотамії наявна форма мальтійського хреста, свастики. Найпоширенішим було уявлення про хрестоподібність простору, що втілено при побудові храмів, та бінарність опозицій, яка представлена,

зокрема в образі міфічного птаха Анзуд – посередника між богами та людьми. В Античності хрест був представлений в шануванні дерева, яке поміщалося в центрі святилищ і уособлювало центр появи народження світу., в образі вогняного птаха Фенікса, що демонструє циклічність. Його зображували на військових штандартах, монетах. В Індії та Китаї найбільш розповсюдженим хрестоподібним знаком вважається свастика, що уособлює процеси народження та руйнації, політ сонячного птаха, колесо часу, також є одним із знаків Будди і принципом побудови міст.

На Американському континенті хрест найчастіше виступав в якості рози вітрів, а також був атрибутом шаманізму і тотемізму та використовувався при жертвопринесеннях в землеробських культурах.

З появою християнства давні міфологеми наділяються новими значеннями, а у світовідчутті людини відбуваються зміни – час перестає осмислюватись циклічно і набуває лінійності, а давній образ постійно помираючого і воскресаючого божества позбувається конотацій культу землеробства. Ісус Христос воскресав одноразово і долає смерть.

Хрест виступає як образ подвійної природи Ісуса. Також, сама людина є ноументальним хрестом, через цей символ вона здатна богоуподібнитися.

Міфологема світового дерева також набуває нового забарвлення. Важливою темою для Отців Церкви був образ та роль Дерева Життя, як центру світу та символу втраченого Раю, з деревини якого було зроблено хрест Ісуса, та Дерева пізнання, через яке відбулося гріхопадіння. Тож, смерть прийшла через дерево, так само через дерево буде можливим воскресіння. Як уособлення організації світу, за хрестоподібним принципом будуються християнські храми.

Також, в роботі було досліджено історичні свідчення про визнання хреста як християнського символу в IV столітті за імператора Костянтина, а саме – монограми імені Христа, розглянуто свідчення про знайдення голгофського хреста Святою Єленою – матір'ю Костянтина і теорії що до його форми. Більшість авторів і речових пам'яток свідчать на користь теорії

хрестовидності, однак також існують: теорія форми тау і теорія стовпа, останню висувають, виходячи з поширеності такого типу страти у римлян (її також підтримують Свідки Ієгови).

Окрім того, розглянуто статус символу в іконоборчі часи, зокрема суперництво хреста й ікони, яке було вирішено в 787 році на Нікейському соборі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. 2-е видання – К.: Дух і Літера, 2004.

2. Багдасаров Р. Свастика: священный символ [Электронный ресурс] / Роман Багдасаров — М: Белые Альвы, 2000. — Режим доступа до ресурсу: <http://bagdasarovr.narod.ru/swastika.htm#rozhdenie> — Назва з екрану.
3. Бельтинг Х. Образ и культ. История образа до эпохи искусства / Ханс Бельтинг. М.: Прогресс-Традиция, 2002. — ISBN 5-89826-105-2.
4. Болотов В. Лекции по истории древней церкви Т.1-4 [Электронный ресурс] / Василий Болотов. Санкт-Петербург : тип. М. Меркушева, 1907 — Режим доступа до ресурсу: <https://puhtitsa.ee/library/docs/Bolotov.pdf> — Назва з екрану.
5. Гегель Г. В. Ф. Эстетика в четырех томах. Том II [Электронный ресурс] / Георг Гегель. М.: Издательство «Искусство», 1969 — Режим доступа до ресурсу: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nemeckaja_klassicheskaja/gegel_g_v_f_ehstetika_v_4_kh_tomakh_tt_1_4/12-1-0-2235 — Назва з екрану.
6. Голан А. Миф и символ / Ариель Голан — М.: Русслит, 1993. — ISBN 5-86508-052-0.
7. Голубцов А. Из чтений по церковной археологии и литургике / Александр Голубцов — СПб. Сатись, Держава, 2006. — Режим доступа до ресурсу: <https://pstgu.ru/download/1207823899.golubtsov.pdf> — Назва з екрану.
8. Голубцов А. Из истории креста [Электронный ресурс] / Александр Голубцов — СПб, 1917. — Режим доступа до ресурсу: <http://www.greeklatin.narod.ru/golub/golub.htm> — Назва з екрану.
9. Гудава Т. До и после Библии. Типология божественного [Электронный ресурс] / Тенгиз Гудава — 2007. — Режим доступа до ресурсу: <https://www.netslova.ru/gudava/sumer/gl2.html> — Назва з екрану.
10. Дамаскин И. Полное собрание творений Св. Иоанна Дамаскина Том I [Электронный ресурс] / Иоанн Дамаскин. С.-Петербург: Издание Императорской С.-Петербургской Духовной Академии, 1913 — Режим

доступу до ресурсу: http://www.odinblago.ru/damaskin_tvorenia1/ — Назва з екрану.

11. Дамаскин И. О Кресте. // Журнал «Христианское чтение, издаваемое при Санктпетербургской Духовной Академии» [Электронный ресурс] / Иоанн Дамаскин. 1840 г. — Часть III. — Режим доступа до ресурсу: https://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Damaskin/slovo-o-kreste/ — Назва з екрану.

12. Емельянов В. Ритуал в древней Месопотамии [Электронный ресурс] / Владимир Емельянов Санкт-Петербург: Издательство «Азбука-классика», «Петербургское Востоковедение», 2003 — ISBN 5-85803-247-8 (Петербургское Востоковедение) ISBN 5-352-00499-6 (Азбука-классика).

13. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения [Электронный ресурс] / Иммануил Кант. Калининград: Калинингр. кн. издательство, 1998 — Режим доступа до ресурсу: http://www.bimbad.ru/docs/kant_anthoropology.pdf — Назва з екрану.

14. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке [Электронный ресурс] / Эрнст Кассирер. М.: Гардарики, 1998 — Режим доступа до ресурсу: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/kulturologija/kassirer_eh_izbrannoe_opyt_o_cheloveke/16-1-0-3436 — Назва з екрану.

15. Кесарийский Е. Сочинения Евсевия Памфила, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии [Электронный ресурс] / Евсевий Кесарийский. Санкт-Петербург : тип. Е. Фишера, 1848. / Изд. 2-е. Т. 2. 1852./ Четыре книги о жизни блаженного царя Константина — Режим доступа до ресурсу: https://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/o-zhizni-blazhennogo-vasilevsa-konstantina/ — Назва з екрану.

16. Кесарийский Е. Церковная история [Электронный ресурс] / Евсевий Кесарийский — М., 1982–1985. — Режим доступа до ресурсу: https://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/ — Назва з екрану.

17. Кифишина О. А. Священное древо: от Востока к Греции. Эволюция образа [Электронный ресурс] / Оксана Кифишина —

Преподаватель-XXI век, 2008-№1. — Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/svyaschennoe-drevo-ot-vostoka-k-gretsii-evolyutsiya-obraza/viewer> — Назва з екрану.

18. Кузнецов В. История развития формы креста. Краткий курс православной ставрографии [Электронный ресурс] / Владимир Кузнецов. М.: Альманах “Жизнь вечная”, 1997. — Режим доступа до ресурсу: http://sarkel.ru/istoriya/kuznecov_vp_istoriya_razvitiya_formy_kresta_kratkij_kurs_pravoslavnoj_stavrografii/ — Назва з екрану.

19. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. В 2 кн. Кн. 2./Алексей Лосев. М.: Искусство, 1994 — ISBN 966-03-0944-9 (ФОЛИО).

20. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии / Алексей Лосев. Москва: Мысль, — 1993. ISBN: 5-244-00721-1.

21. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство (2-е изд.) / Алексей Лосев. М.: Искусство, 1995. — ISBN 5-210-02247-1.

22. Мифы народов мира Т. 1. Под ред. С.А.Токарева [Электронный ресурс] / М.: «Советская Энциклопедия», 1987. — Режим доступа до ресурсу: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/slovari_ehnciklopedii/mify_narodov_mira_a_enciklopedija_toma_2_izdanie/23-1-0-714 — Назва з екрану.

23. Мифы народов мира Т. 2. Под ред. С.А.Токарева [Электронный ресурс] / М.: «Советская Энциклопедия», 1988. — Режим доступа до ресурсу: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/slovari_ehnciklopedii/mify_narodov_mira_a_enciklopedija_toma_2_izdanie/23-1-0-714 — Назва з екрану.

24. Нейхардт А. А. Происхождение креста. [Электронный ресурс] / Александра Александровна Нейхардт. Изд-во: М.: Культпросветиздат, 1956. — Режим доступа до ресурсу: <http://www.rodnoverie.org/knizhnaja-polka/416-nejhardt-proishozhdenie-kresta.html> — Назва з екрану.

25. Саагс Г. Величие Вавилона. История древней цивилизации Междуречья [Электронный ресурс] / Генри Саагс — Центрполиграф, 2012.

- Режим доступа до ресурсу: http://loveread.ec/view_global.php?id=54081 — Назва з екрану.
26. Символика распятия // Иконопись: взгляд из сегодня. 2001. . — Режим доступа до ресурсу: <http://nesusvet.narod.ru/ico/books/listok/cross.htm> — Назва з екрану.
27. Скляр А. Предметы богов и их копии [Электронный ресурс] / Андрей Скляр. 2014. — Режим доступа до ресурсу: <https://lah.ru/pb-text/18/> — Назва з екрану.
28. Смирнова И. М. Тайная история креста / Смирнова Инна Михайловна — М.: ЭКСМО, 2006. — ISBN 5-699-17116-9.
29. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию [Электронный ресурс] / Соссюр Ф. де. М.: Прогресс, 1977 — Режим доступа до ресурсу: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/filosofija_jazyka/ferdinand_de_sossjur_t_rudy_po_jazykoznaniju/32-1-0-144 — Назва з екрану.
30. Тальберг Н. Д. История христианской церкви [Электронный ресурс] / Николай Дмитриевич Тальберг М., 1991, 2-е издание. М.: Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. — Режим доступа до ресурсу: <http://nesusvet.narod.ru/ico/books/talberg.htm> — Назва з екрану.
31. Творения иже во святых отца нашего Василия Великаго, Архиепископа Кесарии Каппадокийския [Электронный ресурс] Ч. 3. Москва, 1891. — Режим доступа до ресурсу: https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/o_svyatom_duhe/ — Назва з екрану.
32. Трубецкой Е. Смысл жизни. / Евгений Трубецкой. М. : Республика, 1994. – (Мыслители XX века). ISBN 5–250–02428–9.
33. Уилсон Т. История свастики [Электронный ресурс] / Томас Уилсон — Нижний Новгород: Издательство «Книги», 2008. — Режим доступа до ресурсу: <https://coollib.com/b/296927/read> — Назва з екрану.
34. Успенский Л. Богословие иконы в Православной Церкви [Электронный ресурс] / Леонид Успенский. Изд. братства во имя святого князя Александра Невского, 1997. — Режим доступа до ресурсу:

https://azbyka.ru/otechnik/Leonid_Uspenskij/bogoslovie-ikony-pravoslavnoj-tserkvi/ — Назва з екрану.

35. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. - Київ : Абрис, 2002. — ISBN 966-531-128-X

36. Флоренский П. Богословские труды [Электронный ресурс] / Павел Флоренский. М., 1977. №17 (БТ) — Режим доступа до ресурсу: http://www.btrudy.ru/resources/BT17/85_Florensky.pdf — Назва з екрану.

37. Флоренский П. Сочинения в 4-х тт. Т.2 [Электронный ресурс] / Павел Флоренский. М.: Издательство «Мысль»,1996. — Режим доступа до ресурсу: <http://nffedorov.ru/texts/kp/fl2.pdf> — Назва з екрану.

38. Цвейг С. «Зигмунд Фрейд». Из биографической трилогии «Врачевание и психика» / Стефан Цвейг. М.: Изд-во «Форкис», 1990.

39. Человек и его символы [Электронный ресурс] / Карл Густав Юнг, Мария-Луиза фон Франц, Джозеф Л. Хендерсон, Аниэла Яффе, Иоланда Якоби. Человек и его символы. // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. — 17.01.2012. — Режим доступа до ресурсу: <https://gtmarket.ru/library/basis/4121> — Назва з екрану.

40. Шеллинг Ф. Философия искусства [Электронный ресурс] / Ф. Шеллинг. М.: Мысль, 1966 — Режим доступа до ресурсу: <http://www.philosophy.ru/upload/iblock/cb5/cb598bc5d230b1dae4f9e1b307a49613.pdf> — Назва з екрану.

41. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс] / Изд. АО «Ф. А. Брокгауз — И. А. Ефрон», 1890—1907. — Режим доступа до ресурсу: <https://new.runivers.ru/lib/book3182/> — Назва з екрану.

42. Юнг К. Г. Архетип и символ [Электронный ресурс] / Карл Густав Юнг. М. 1991 // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. — 11.12.2011. — Режим доступа до ресурсу: <https://gtmarket.ru/library/basis/4229> — Назва з екрану.

43. Юнг К.Г. Психологические типы [Электронный ресурс] / Карл Густав Юнг. Спб.:Азбука, 2001. — Режим доступа до ресурсу: http://pedlib.ru/Books/1/0163/1_0163-447.shtml — Назва з екрану.